

Dr. Reuss András

Az ismeretlen és aktuális Philipp Melanchthon (1497-1560)

Születésének 500. évfordulóján

Megjelent: Credo (3) 1997/1-2, 8-18.

Luther mellett a wittenbergi reformáció legnagyobb alakja. Tanítványa, barátja, de a reformáció gondolatának önálló és részben Luthertől is eltérő megfogalmazója. Elsősorban humanista, aki a reformáció pártjára áll, de humanista műveltségét és tevékenységét nem adja fel. Jelentőset alkot a teológiában, a filozófiában és az iskolák, egyetemek szervezésében. Ezért méltán illetik a Praeceptor Germaniae címmel. Megbecsülését mutatja, hogy – talán nemcsak Magyarországon – mindenekelőtt 19. századi reformációi ábrázolásokon (emléklap, festmény, falóra, stb.) – Luther mellett ő is látható, esetleg még Hesseni Fülöp örgróf társaságában.

A születés ötszázadik évfordulója a kerek szám tiszteletet parancsoló nagyságával rutinszerűen kötelezi a folyóiratot megemlékezésre és az olvasót annak elolvasására. A rutinnak tűnő feladat azonban újdonságokkal szolgál, sőt, meglepetéseket tartogat, s ennek következtében izgalmas szellemi élmény.

Az újabb kutatás arra készlet, hogy felfrissítsük a hagyományos Melanchthon-képet. A megszokott ábrázolás csak Luther barátjának, békés természete miatt engedékenységre, kompromisszumokra hajló árnyékának, a reformáció nem elég következetes harcosának tünteti fel Melanchthont, s főként, nem látja egyszerre, az egy személyben a reformátort és a humanistát. A Melanchthon-kutatás Magyarországon is gazdag irodalommal rendelkezik, amely az elmúlt évtizedekben is gyarapodott,¹ hiszen a wittenbergi professzor hatása számos - közel 500² – tanítványán és hazánkkal kapcsolatos – mintegy 250³ – levelén keresztül rendkívül szerteágazó.

A külföldi – elsősorban németországi – kutatás legjelentősebb eredménye, hogy 1977-ben megindult Melanchthon leveleinek kiadása, amely – a korábbiakhoz képest hétszázal több

1 A teljesség igénye nélkül: Sólyom Jenő: Melanchthonforschung in Ungarn. = Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung Münster, 8.-13. August 1960. Herausgegeben von Vilmos Vajta. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1961. 198 S. 178-188. – Botta István: Melanchthon és Luther. Keresztyén Igazság 1994. ősz. Új folyam 23. szám, 26-29. – Ötvös Péter: A szász filippizmus és első föllendülésének felsőmagyarországi recepciója. Doktori értekezés. Szeged, 1971. [Kézirat] – Keveházi Katalin: Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. (Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához.) Szeged, 1986. 83 o. (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae 10.) – Borzsák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. = Borzsák István: Dragma. Válogatott tanulmányok [II.] Telosz Kiadó: Budapest, 1996. 436 o. 363-378.– Daniel, David P.: Melanchthon követői Magyarországon. Lelkipásztor 1990, 2, 40-43.

2 Vö. Borzsák István, i.m. 375. – Barcza József: Melanchthon levelezésének készülő kritikai kiadásáról. Theologiai Szemle 1977, 165-166.

3 Vö. Barcza József, i.m.

korábban nem publikált, – összesen 9200 levelet ismertet hétkötetnyi regesztában, kiegészítve a levelek szövegeivel, ezek kommentárjával, valamint az egész anyagot hozzáférhetővé tevő regiszterekkel, összesen 82 kötetben.⁴

Néhány életrajzi adat

A Rajna menti Brettenben született, 1497. február 16-án. Apja, Georg Schwartzerdtné neves fegyverkovács, aki házitanítót fogadhatott fia mellé. A tanító, a kiváló Johann Unger, jó alapokat adott a későbbi tanulmányokhoz. A magyar kutatók ismételten magyar embert sejtenek benne,⁵ de ezt a feltételezést a német kutatók nem tekintik megalapozottnak.⁶ Apja halála után Pforzheimben tanul tovább, s a kor neves humanistájának, Reuchlinnak a testvérénél, távoli rokonánál (nem nagyanyjánál, mint eddig tartották⁷) lakik. Tizenkét évesen a heidelbergi egyetemen tanul (1509-1512) és két év múlva *baccalaureus artium in vita antiqua*. Már itt két verset publikál. A következő fokozatra túl fiatalnak tartják, ezért 1512-ben már Tübingenben van, ahol 1514-ben, 17 évesen magiszter. Korán baráti köréhez tartoznak olyan diáktársak, akik a reformáció későbbi történetében jelentős szerepet visznek (Simon Grynaeus 1493-1541; Johannes Brenz 1499-1570; Ambrosius Blarer 1492-1564; Johannes Oekolampadius 1482-1531). Johannes Reuchlin (1455-1522), – aki Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) követője, aki utazásai során találkozott görögökkel és zsidókkal, és megtanulta – a kötelező latinon túl – a görög és a héber nyelvet is, s akinek héber nyelvkönyve sokáig alapvetőnek számított, – szemmel tartja, bátorítja, ő adja neki görögös nevét, amely – a kor szokása szerint – a német név egyszerű fordítása. Melanchthon pedig már igen fiatalon védelmére kel, amikor Reuchlin ellenzi a zsidók könyveinek és iratainak – egy konvertita által kezdeményezett – megsemmisítését. Kiválóan tud latinul, görögül, héberül, érdeklődése a humanista tanulmányok felé húzza: filozófia, dialektika, asztronómia. Kiadja és igényes bevezetéssel látja el Terentius műveit (1516), ezzel Erasmus dicséretét is eléri, amelyet az ifjú görögül írt verssel hálál meg. 1518-ban megjelenteti görög nyelvtankönyvét. 1518-ban átveszi az ékesszólás (eloquentia) vagy retorika és a történelem oktatását. Megállapítja, hogy a skolasztikusok által használt arisztotelészi szövegek nagyon romlottak és ezért tervezi, de nem valósítja meg, javított kiadásukat.

A wittenbergi egyetem görög tanárául Reuchlin ajánlja Bölcs Frigyes választófejedelemnek,

4 Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe. Hrg. von Heinz Scheible. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1977. – Vö. még Barcza József, i.m.

5 Így Fraknói Vilmos: Melanchthon és magyarországi barátai. Századok 3 (1874), 149-184. – Fraknói Vilmos: Melanchthons Beziehungen zu Ungarn. Adolf Dux fordításában. Franklin Verein: Budapest, 1874.

6 Vö. Scheible, Heinz: Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum bis 1546. = Luther und Siebenbürgen. Köln, Wien, 1985. 36-67. 37.

7 Vö. Scheible, Heinz: Melanchthon, Philipp (1497-1560). Theologische Realenzyklopädie XXI, 371-410.

amikor humanista szellemben hét tanszékkal, köztük logika, fizika, zoológia, s a görög és héber tanszékkal bővítette az egyetemet. Itt töltötte élete további 42 évét. Nagyhatású székfoglaló beszédét a wittenbergi vártemplomban 1518. augusztus 28-án mondja el,⁸ „Az ifjúság tanulmányainak kijavításáról”. Ebben a humanisták szokása szerint bírálta az addigi oktatást és megfogalmazta a jobbításhoz szükséges feltételeket. A humanizmus *ad fontes* elvének megfelelően a „tisza” tudományt, az ókori filozófusoknak, elsősorban Arisztotelésznek a középkori kommentároktól független értelmezését tartja kívánatosnak. Ennek megvalósításához alapos nyelvi képzés kell, amely minden tudománynak, de elsősorban a teológiának az alapja. Ezek a nyelvek a latin és a görög, de a teológusoknak a héberre is szükségük van. A nyelvek elsajátítása már a gyermekkorban vegye kezdetét. Az alapokhoz tartozik még a dialektika és a retorika alapjainak elsajátítása is. Az oktatás célja a rend, az ordo, amelyhez kidolgozott tananyagra és képzett tanárookra van szükség. Világi és egyházi téren egyaránt első feladat a humán tudományokkal, azaz a filozófiával való foglalkozás. Az államnak pedig az a feladata, hogy az oktatást előmozdítsa.

Az elhangzó bírálattal kapcsolatosan Erasmus dicséri Melanchthon fiatalemberhez illő bátorságát és gondolatgazdagságát, de megjegyzi, több fáradságot kellene a tudományok előadására fordítania, mint az ellenségek leküzdésére. Az ellenségek ugyan megérdemlik a bírálatot, de a másik úton többet lehet elérni. Nemcsak az ékesszólásban, hanem a szerénységben és szelídségben is túl kell szárnyalnia ellenfeleit.⁹

Beszéde Wittenbergben egy csapásra ismertté és elfogadottá teszi, Luther is dicséri. Bár a két férfi egymástól nagyon eltérő alkatú, és bár Melanchthon a reformáció ügyét először csak a humanizmus szempontjából látja, barátság alakul ki kettejük között. Ez lehetséges volt, mert kapcsolatuknak ebben a korai szakaszában Melanchthon humanizmusa nagy hatással volt Lutherre, aki megbecsüléssel tekint rá s a görög és a héber nyelv tanulásába kezd.

Melanchthon pedig – fiatal egyetemi oktatóként, a kor szokása szerint kollegáitól tanulva, – Luther előadásait hallgatja. Hamarosan Luther hat Melanchthonra. Különösen is az a lutheri gondolat ragadja meg, hogy a hit nem külső tudás, hanem belső tapasztalat. A hatás oly erős, hogy ezt a rövid időt az „önelidegenedés” korszakának nevezik életében. Következésképpen, hogy elfordul a filozófiától, Arisztotelésztől, és teológiai tanulmányokba fog és egyetemi fokozatot szerez (1519; bacc. bibl.). Tétéleiben kimondja, – ilyen világosan előbb mint Luther, – hogy a tanításban a Szentírás az egyetlen tekintély. A wittenbergi egyetem hallgatóinak száma ugrásszerűen megnő. Közvetlenül a reformáció forgatagába kerül, amikor Luther és Karlstadt mellett ő is készül az Eck

8 Ennek dátumát korábban 29-ére tették. Vö. Scheible, Heinz: Melanchthons Bildungsprogramm. = Lebenslehren und Weltentwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Politik – Bildung – Naturkunde – Theologie. Göttingen, 1989. 235-236.

9 Scheible, Heinz: Melanchthon zwischen Luther und Erasmus. = Renaissance Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten. Wolfenbüttel, 1984. 160.

Jánossal folytatandó lipcsei vitára (1519), és csendes részvevőként van jelen. Oekolampadiusnak írt beszámoló levele azonban nyomtatásban megjelenik, támadások érik, amelyre válaszolnia kell. Ezekben a vitákban teljes mértékben Luther mellett áll ki. Jellemző, hogy *Oratio pro Luthero* (1521) címen kiadott irata *Didymos Faventinus* álnéven jelent meg. Ha Luther távol van (wormsi kihallgatás 1521, wartburgi tartózkodás 1521-22) Melanchthon helyettesíti: bibliai könyveket magyaráz, figyelemmel kíséri műveinek kiadását, szinte valamennyi fontos döntés az ő kezében van. A wittenbergi zavargások kezdetén még boldogul a felmerülő problémákkal, de amikor a zavargások ismét kiújulnak és elhatalmasodnak, visszahívja Luthert, aki prédikációival a kedélyeket lecsillapítja. Reuchlin szeretné kivonni e hatás alól, Ingolstadtba hívja, de Melanchthon kijelenti, inkább meghal, sem hogy elszakítsák Luthertől.

Ez a külső megjelenésére nézve – Bornemisza Péter szavaival – „csibek testecske” „kis fonnyadt emberecske”¹⁰ birtokában volt kora tudományának. Joggal írta róla Bencédi Székely István az 1559-ben Krakkóban megjelent *Chronic*-ban: „Ez a Fülöp olyan, mint a Nap napkeltekor és napnyugtakor, nincs más, ki bölcsőbb volna nála az egész földkerekségen.”¹¹

Az elmondottakkal érzékelhetjük, Melanchthon kiváló tehetségét, roppant műveltségét, de itt nem követhetjük nyomon minden részletében életét. A következőkben három területre szorítkozunk. Ezek egyszerre jellemzőek és tanulságosak.

A Loci communes és reformátori munkássága

1521-ben jelent meg – először folytatásokban, majd egy kötetben is – a *Loci communes*, az első evangélikus dogmatikának mondott könyvecske, amely a Római levél alapfogalmainak magyarázatát tartalmazta. Élete során háromszor teljesen átdolgozta, s bár kezdettől készítettek német fordítást is, végül ő maga is lefordította németre.

Azt a tanácsot, hogy az olvasmányok emlékelésére és kivonatolására alapfogalmakat jó használni, mert így könnyű bármely tudományt összefoglalni és mindenféle kutatásnak határozott irányt szabni,¹² már az ókorban is hangoztatták. Erasmus arra biztatta a fiatalokat, hogy olvasmányaikat, tanulmányaikat bizonyos alapfogalmakhoz kapcsolják, így beszédeik és írásaik számára kimeríthetetlen kincsesbányára tesznek szert. Ezeket az alapfogalmakat (*loci*) kigondolhatják saját maguk vagy átvehetik őket a filozófiából. Szerinte így az egész Szentírás, az egyházatyák, de még a pogány írók is feldolgozhatók. Melanchthon ezt módszert Tübingen készült

10 Idézi Botta István: Melanchthon és Luther. Keresztyén Igazság 1994. ősz, Új folyam 23. szám, 26-29. 27.

11 Idézi: Daniel, David P.: Melanchthon követői Magyarországon. Lelkipásztor 1990, 2, 42.

12 Melanchthon, Philipp: Grundbegriffe der Glaubenslehre (Loci Communes). 1521. Ins Deutsche übertragen von Friedrich Schad. München, 1931. 5. – Melanchthon, Philipp: Loci communes 1521. Lateinisch-Deutsch. Übersetzt von Horst Georg Pöhlmann. Gütersloh, 1993. 16-17.

retorikájában már meg is fogadta, csaknem szó szerint forrás megjelölésével idézte.¹³ Reformátori szemléletét és Erasmustól való eltérését mutatja azonban, hogy nem a skolasztikusok vagy a filozófusok addig használt általános, formális fogalmait és azok értelmezéseit veszi sorra, hanem azokat, amelyek a Római levélben találhatók, nevezetesen: a bűn hatalma, a törvény és a kegyelem. A könyvnek ezért már a kiindulópontja is tudatosan egészen más: egyrészt érvényesíti azt az elvet, hogy a keresztyén tanítás megszólaltatásában a Szentírást kell elsősorban értelmezni és figyelembe venni, másrészt nem filozófiailag, hanem Isten megigazító cselekvése felől közelít az alapfogalmakhoz: „mert Krisztus megismerése az ő jótéteményeinek megismerését jelenti”.¹⁴

Melanchthon reformátori beállítottsága különösen is határozottan és élesen jut kifejezésre az ember képességeiről (*De hominis viribus*), a szabad akaratról szóló első részben. Itt Isten mindenhatóságát hangsúlyozza, és az emberi akarat képtelenségét, hogy üdvössége érdekében valamit tegyen, valamint a filozófia káros hatását a teológiára. A következmény, hogy Arisztotelészt tisztelik Krisztus helyett. Nem jelentette viszont ez az álláspont ekkor sem azt, hogy bizonyos külső dolgokban ne ismerte volna el az emberi akarat szabadságát. Luther „megcáfolhatatlan könyvecskének” (*invictum libellum*) mondta, amely „nemcsak halhatatlanságot érdemel, hanem kanonikus egyházi tiszteletre is méltó”.¹⁵

A Loci 1523-as kiadásában a szolgálai akarat dolgában gyakorlati-pedagógiai okokból távolodik Luthertől, ismét nagyra értékeli a tudományt és a filozófiát, mert eszköz a vad szenvedélyek megfékezésére, mert előkészítés az evangéliumra, s úgy tartja, az ember birtokában van egy természetes világosság, van bizonyos képessége a jóra. Így amikor Luther Erasmusszal vitázott a szabad akarat kérdésében (1525), akkor Melanchthon már nem állt annyira egyoldalúan az ő pártján, hanem közvetítő álláspontot foglalt el, amelyet a Kolossé levélhez írt kommentárjában (1529), az Ágostai hitvallás XVIII. cikkében (1530), valamint a Loci 1535-ös kiadásában fejtett ki. Luther nem kifogásolta ezeket, hanem elismerően szólt róluk.¹⁶

A Loci 1532-1535-as második nagy átdolgozásában már megfigyelhető a teljességre való törekvés. De a Szentháromság kérdésével való foglalkozást az antitrinitáriusokkal folytatott viták tették szükségessé. Nem arról van szó tehát, hogy a krisztológiai tájékozódásnak hátat fordított volna.¹⁷

A Loci 1543-as változatában már szükségesnek tartja, hogy az ember szerepéről is beszéljen:

13 Scheible, Heinz: Melanchthon zwischen Luther und Erasmus. = Renaissance Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten. Wolfenbüttel, 1984. 166-167.

14 Melanchthon, Philipp: Grundbegriffe ... 1521. 1931. 7. – Melanchthon, Philipp: Loci communes 1521. 1993. 22-23. Az idézet fordítása: RA.

15 Luther: A szolgálai akarat. Fordították: Jakabné Csizmazia Eszter, Weltler Ödön, Weltler Sándor. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Liceum): Sopron, 1996. 8.

16 Scheible, TRE XXII, 380.

17 Scheible, TRE XXII, 390.

„Isten mozgatja a lelkeket, hogy akarjanak, nekünk azonban bele kell egyeznünk, nem szabad ellenállnunk”.¹⁸ De Melanchthonnak nem Istenről, hanem a Teremtőnek köszönhető emberi mivoltunkról alkotott felfogása változott meg.

Élete végéig magyarázott egyes bibliai könyveket, ezeket részben ki is adta ill. adták (Kol: 1527. 1559; Péld: 1529. 1550. 1555; Róm: 1529. 1532. 1540; Dán: 1543; Préd: 1550; 1-2Kor és 1-2Tim: 1561). A wittenbergi városi templom 1547-ben festett oltárképén az ifjabb Cranach keresztelés közben ábrázolja, neve szóba került a lelkészi állás betöltésénél 1521 előtt, de nem volt ordinációja. Elsősorban a külföldi diákok számára, akik nem egészen értették volna a német prédikációkat, az ünnepek és vasárnapok igéit magyarázta latinul eleinte a lakásán, majd a résztvevők száma miatt az egyetemen, – egyesek ezzel magyarázzák, hogy nagy hatással volt sok magyar hallgatóra.¹⁹ Ezeket a magyarázatokat a német diákok is hallgatták és jegyzetelték, majd posztilláskönyvben kiadták. A húszas évek közepétől részt vett a vizitációkban, először Lutherrel együtt, azután külön. Rémülten látta az olcsó kegyelmet hirdető prédikátorok kártékony hatását, akik a cselekedeteket fölöslegesnek, sőt, károsnak mondták, vagyis csak a hitről áradoztak. Ezért szükségesnek tartotta, hogy a bűnbánatot és a hitet hirdesse, s tette ezt olyan határozottan, hogy még Lutherrel és másokkal is tisztázó megbeszélésekre volt szükség. E tapasztalatai alapján foglalta össze a reformátori tanítást és adta ki, „A vizitátorok tanítása a gyülekezeti lelkészeknek a szász választófejedelemben” (1528). Luther írt hozzá előszót és ezzel hitelesítette. A vizitációk során anabaptistákkal és az antitrinitáriusokkal való találkozásai, s nemcsak humanista vagy skolasztikus műveltsége vagy hajlama, készítették arra, hogy a Loci újabb kiadásaiban ezekkel a kérdésekkel is foglalkozzék.

Az a terve, hogy másokkal közösen készítsen dogmatikát, nem valósult meg. Helyette műveinek egy gyűjteménye jelent meg, *Corpus doctrinae Philippicum*, 1559-ben. Ez tartalmazta az ógyházi hitvallásokat, az Ágostai hitvallást és az Apológiát, a Confessio Saxonicát, a Loci utolsó változatát, valamint az *Examen ordinandorum* 1554-es változatát. Több kiadást ért meg 1580-ig, amikor ezt és az ezekhez hasonló többi összeállításokat az Egyezségi Irat váltotta fel.

Az evangéliumot, mint mondta, Luthertől tanulta, és a törvény és evangélium megkülönböztetését is. De Melanchthon volt az, aki szólt a törvény külső, töredékes betöltéséről, amelyet a törvény polgári használatának (*usus civilis*) nevezett, s szólt az isteni törvénynek az emberi bűnt felfedő funkciójáról, amelyhez a kételkedés, a gonosz vágyak is tartoznak, és amelyet a törvény második funkciójának (*officium, usus*) nevezett. Ez a törvény még a megújult embert is bűnére emlékezteti (*tertius usus legis*).

18 Idézi: Scheible, TRE XXII, 394. Ford.: RA.

19 Borzsák István, i.m. 375. – Botta István, i.m. 27. – Ezt az állítást vitatja Révész Imre: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához. (1934). = Révész Imre: „Tegnap és ma és örökké...” 1944. 145-161.

Egyetemi és humanista működése

A wittenbergi egyetemen a reformáció első hatásaként a hallgatók csak teológiával akartak foglalkozni. A reformátoroknak a filozófia elleni támadása miatt elfogytak a hallgatók, senki sem akart nyelveket vagy logikát tanulni, az üdvösség kérdése izgatott mindenkit. Nem tettek záróvizsgát, nem törekedtek tudományos fokozatokra. Nem csak Wittenbergben volt ez a helyzet. Melanchthon szembenézett a kihívással: bár Luther rendkívül nagy hatással volt rá, teológiai tanulmányai és fokozata ellenére sem pártolt át a teológiai fakultáshoz. Felismerte, hogy filozófiai felkészültség nélkül értelmetlenné válik az a teológia, amely nem a filozófiából meríti tartalmát. Élete végéig foglalkozott Arisztotelésszel, Ciceroval. Görögből lefordította Euripidész, Pindaros és Demosztenezs és mások több művét. Retorikán, didaktikán és etikán kívül természettudományokkal is: fizikával, matematikával, csillagászzal. Kopernikus világmépét – igen sok kortársához hasonlóan – ő is elutasította, de méréseit igen nagyra becsülte. Történelemmel is foglalkozott: 1532-ben kiadta Johann Carion német krónikáját, 1560-ban pedig a saját világtörténetének Nagy Károly koráig elkészült részét.

Mivel azt tapasztalta, hogy a reformáció iránti lelkesedésükben a hallgatók elhanyagolják a gondolkodás formális fejlesztését, a teológiai tanulmányok szempontjából feleslegesnek tekintik a humán tudományokat (*humaniores disciplinas*), hogy igazi teológusoknak tartsák őket, de közben nem tudják érthetően kifejezni magukat, ismét bevezette a professzorok és hallgatók által nyilvánosan tartott beszédek és vitákat (havonta összesen négy alkalommal). A sort maga kezdte 1523-ban egy olyan beszédével, melyben a nyelvek ismeretének fontosságát hangoztatta minden tudomány számára. A retorika nem tartalmatlan öncél volt számára, nem szépen csengő szavakat jelentett csupán, hanem a rendezett gondolatok megfelelő kifejezését, ill. ennek elsajátítását. A gyenge kifejezőkészséget pedig a gondolkodásbeli zűrzavar jelének tekintette. Ez lustaságból is fakad, mások prédikációját plagizálják és az emberek szája íze szerint beszélnek. Akik erre vetemednek, azoknak minden jó és illő, kegyesség, közrend, sőt, maga Krisztus is csak színjáték. Ezért roppant nagy az állam felelőssége, hogy gondoskodjék az ifjúságnak a tudományban (*litera*) való nevelésében, mert ha erre nem fordítanak kellő gondot, akkor megismétlődnek a korábbi idők bajai: a tudomány (*litera*) nem ismerése miatt minden dolog, az emberi és az isteni dolgok is megrendülnek. A tudományok (*literae*) hiánya Isten büntetése. Mivel Istennek úgy tetszett, hogy a mi nyelvünkön szólítson meg minket, ha valaki nem érti ezt a nyelvet, akkor Isten szavát sem érti. Az eredmény: skolasztikus bárgyúság (*scholastischer Blödsinn*). Amikor Isten megkönyörült és az evangéliumot újra megszólaltatta, akkor ezt a tudomány (*litera*) felvirágoztatásával vitte végbe. Ez

a teológia számára is segítség volt.²⁰ Melanchthon a tudományokat és az értelmet ilyen nagyra becsülve, nem tartja szükségtelennek a Szentlélek munkáját.

Eközben világosan elválik egymástól az ő számára Luther és Erasmus. Luther az, akitől az evangéliumot tanulta. A teológiával az élet megjobbítása érdekében foglalkozott mindig is. Az evangélium adja a lelkiismeret megvigasztalását, ez az, amit Luther tanít. A filozófia a jó erkölcsöt, a műveltséget, a kultúrát adja, ez az, amit Erasmus tanít. Ez az utóbbi sem érdektelen a teológia számára, mondja, de tulajdonképpen ezt tanították a pogány filozófusok is. Ez a megkülönböztetés megadja az evangéliumnak is, a filozófiának is a súlyát, meg a helyét, de mélyen megsértette Erasmust.²¹

Az 1527-ben kiadott, Kolossé levélhez írt kommentárjában a levél egyik versével (2,8) kapcsolatban kifejti véleményét a filozófiáról. Nem veti el egészen, hanem a maga helyén Isten ajándékának tartja. Megállapítja, hogy a filozófia téved az istenismeret, a megigazulás és az ember természetes képességeinek dolgában. Egy másik verssel kapcsolatban (1,15) pedig hosszasan foglalkozik az akaratszabadság kérdésével. Megállapítja, hogy a kérdés nem a külső dolgokban való választás szabadsága, hanem az emberi szabadság a megigazulás és a megszentelődés vonatkozásában. Az utóbbi tekintetében tagadja az ember szabadságát, hiszen ez több, mint a külső dolgokban való döntés és cselekvés szabadsága. Ez csak a Tízparancsolat második kőtáblájára írt dolgokat jelenti. Az első tábla, az Istennel való viszony dolgában azonban olyan döntés, amelyhez a Szentlélek szükséges. Az embernek a földi, külső dolgokban való szabadságát is befolyásolja azonban az eredendő bűn és az ördög, tehát az ember a földi, polgári igazságot sem tudja teljesen megvalósítani. Nem lehet tehát azt mondani, hogy minden ami történik, Isten akarata lenne. Luther nem tiltakozott Melanchthon fejtegetései ellen, hanem éppen e kommentár előszavában írta le a híres szavakat: „Én a sajátjaimnál sokkal jobban szeretem Fülöp magiszter ilyen könyveit, ezeket a nyilvánosság előtt is szívesebben látom akár latinul, akár németül. Én arra születtem, hogy banditákkal és ördögökkel kelljen harcolnom, s azokat leterítenem, azért könyveim sokkal viharosabbak és harciasabbak. Nekem tuskókat és fatörzseket kell irtanom, töviseket és bozótokat kivágnom, posványokat betöltenem, én goromba erdőirtó vagyok, akinek utat kell törnie és egyengetnie. Ezen viszont Fülöp mester szelíden és csendesen jár, épít és plántál, jókedvvel vet és öntöz, erre neki Isten gazdagon juttatta adományait.”²² Luther tehát a Kolossé levél

20 Scheible, Heinz: Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1995. 21-22. – Scheible, Heinz: Melanchthons Bildungsprogramm. = Lebenslehren und Weltentwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Politik – Bildung – Naturkunde – Theologie. Göttingen, 1989. 239.

21 Scheible, Heinz: Melanchthon zwischen Luther und Erasmus. = Renaissance Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten. Wolfenbüttel, 1984. 164-165.

22 Scheible, Heinz: Melanchthon zwischen Luther und Erasmus. = Renaissance Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten. Wolfenbüttel, 1984. 173-174. – Az idézet forrása: WA 30, II, 68. Magyar fordítása: Botta István: Melanchthon és Luther. 28.

kommentárjának fejtegetéseit akár a filozófiáról, akár az akaratszabadságról, elfogadta, dicsérte.²³

Figyelemre méltó az a levelezés, amelyet Eobanos Hessusszal (1488-1540) a poetika és retorika erfurti professzorával folytatott, s amely meg is jelent, „A humanista tanulmányokról, amelyek a jövő teológusok számára nagyon fontosak és nem hanyagolhatók el”.²⁴ Lehet-e véletlen, hogy Luther is ezekben az években buzdított iskolák létesítésére (1524) és tanácsolta a szülőknek, hogy iskoláztassák gyermekeiket (1530).

A hirtelen felduzzadt hallgatói létszám mellett is fontosnak tartotta, hogy mindenkinek legyen egy oktatója, aki figyelemmel kíséri és tanácsolja tanulmányait. Ezért nemcsak Luther, Melanchthon is és más professzorok is fogadtak házukba diákokat.

Állhatatos János szász választófejedelem annyira értékelte tevékenységét, hogy függetlenítette egy tanszék kötelmeitől: a továbbiakban tetszése szerinti tárgyról és témáról tarthatta előadásait, valamint kiemelt fizetést is kapott, Lutherhez hasonlóan.²⁵

Személyesen közreműködött több német egyetem alapításánál (Marburg 1527; Königsberg 1544) vagy reformjának (Tübingen 1537; Frankfurt a.O. 1539; Heidelberg 1557) kidolgozásánál, de tanítványain keresztül is érvényesült hatása.

Teológiai közvetítő tevékenysége

Melanchthonnak saját korában és késői megítélésében is legvitatottabb aktivitása a különféle közvetítések. Ezen a ponton szokták szembeállítani Luther egyértelmű, hajlíthatatlan és harcossá kiállásával. Nem jellemhibaként kellene ezeket feltüntetni, hanem törekedni kellene értékei felmutatására. Hiszen közvetített az antikvitás és kora között: feltárta az antikvitás értékeit, korábbi századok tudományos ismereteit és továbbadta előadásokban tanítványainak, könyvekben megszámlálhatatlan olvasónak. Közvetített a keresztyénség és a humanizmus között is: úgy volt reformátor, hogy megmaradt humanistának, s úgy volt humanista, hogy reformátori keresztyén volt. Erről kellőképpen tanúskodik egyetemi munkássága.

Az egyetemes egyház annyira a szeme előtt volt, – kevesen tudják ezt róla –, hogy az Ágostai hitvallást lefordította görög nyelvre és megküldte a konstantinápolyi pátriárkának. A reformáció egyetemes ügyéről ott is tudomással kell bírni. Ennyiben tehát közvetített Nyugat és Kelet egyházai között is.

Szinte nem volt olyan tárgyalás vagy vita a reformáció táborán belül, amelyen ne lett volna

23 Scheible, Heinz: Melanchthon zwischen Luther und Erasmus. = Renaissance Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten. Wolfenbüttel, 1984. 176.

24 1540-es asztali beszélgetésre hivatkozik Scheible, Heinz: Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1995. 23., de felhívja a figyelmet arra és illusztrálja is, hogy ezzel az értékelésével nem mindenki ért egyet.

25 Vö. Scheible, Heinz: Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1995. 23.

jelen, vagy ne kérték volna a véleményét. Mivel Luther birodalmi átok alatt volt, Melanchthon volt az, aki kellő mozgásszabadsággal rendelkezett és fejedelmek szakértője, tanácsadója lehetett. Szakértőként részt vett 1529-ben a második speyeri birodalmi gyűlésen (március 13 - április 25.), ahol a rendek „protestáltak”, majd ősszel a marburgi kollokviumon, ahol Luther és Zwingli vitáztak az úrvacsoratanról.

Az augsburgi birodalmi gyűlés előtt Melanchthon nemcsak az írásbeli előkészületekben vett részt, hanem tájékoztató megbeszéléseket is folytatott az óhitűek képviselőivel. Június 3-án Albrecht mainzi érseknek javaslatokat tett a béke biztosítására: amennyiben elfogadják az evangélikus istentiszteletet és a papok házasságát, kész lenne a püspöki egyházszervezetet elfogadni. Nem önfejtés volt ez részéről, hiszen március végén Luther részvételével a szász választófejedelemség még ezt a tárgyalási irányt határozta meg.

Az Ágostai hitvallás is közvetítés eredménye: Melanchthon nem a maga nézeteit vetette papírra, hanem a lehető legtöbb részvevő számára elfogadhatót. S úgy, mint az egyetlen anyaszentegyházban megfogalmazott véleményt, amely a Szentírást helyesen értelmező korábbi atyák tanításán alapul. A közvetítés úgy sikerült, hogy Hesseni Fülöp örgróf, aki kezdetben még fegyveres ellenállásra is késznek mutatkozott és Zwingli felé hajlott, nem kifogásolta az úrvacsoráról szóló cikket és aláírta az Augustánát. Még Luther sem talált rajta javítani vagy változtatni valót, bár nem tudna olyan csendesen és halkán lépni.²⁶ A szabad akaratról szóló cikket úgy fogalmazta meg Melanchthon, hogy sem a római katolikus oldalnak, sem Luthernek nem volt ellenvetése.

Maga Melanchthon nem lehetett jelen a felolvasáson. Az utolsó két hét tárgyalásai és idegfeszültsége teljesen kimerítették: barátjával Brenzcel a szállásukon voltak.

A hitvallás felolvasása után is sok személyes párbeszédet folytatott: július 1-én és 2-án Melanchthon a császár udvari papjának az evangélikus megigazulást magyarázta el, július 4-én a pápai legátussal Campeggioval tárgyalt, augusztus 13-án Christoph augsburgi püspökkel. Ezek a megbeszélések akkor mind eredményekkel kecsegtettek.²⁷ A tárgyalások sikertelensége azzal is magyarázható, hogy a protestánsok egysége is megingott. Melanchthon kétségtelenül hajlott volna az engedményekre (vö. CA XXVIII, 76-78). De egyrészt mivel abba a gyanúba keveredett, hogy Zwingli követőivel tart, a protestáns oldal ingatagnak és túl engedékenynek tartotta, másrészt mivel egyes katolikus személyekkel titokban magánúton is tárgyalt, mindkét oldal kezdett²⁸ bizalmatlanul

26 WA Br 5,319.

27 Melanchthonnak a tárgyalásokkal kapcsolatos bizonytalanságára válaszol Luther 1530. június 29-én kelt levele. = Luther Márton egyházszervező iratai. Masznyik Endre. VI. kötet. Pozsony 1914. 61-62.

28 A római katolikus Cochlaeus (Philippicae quattuor, 1534) szerint Melanchthon „verschlagen, hinterlistig, betrügerisch, heuchlerisch, tückisch, verleumderisch und dergleichen mehr ...” Vö. Schäfer, Rolf: Melanchthon zwischen den Konfessionen. Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim 1/1997, 3-8.

tekinteni rá. Maga Luther rendszeres kapcsolatban volt Melanchthonnal és közöttük nem volt ellentét.

Amikor pedig a római katolikus iratra, a *Confutatoria* készítette a választ, vagyis az Ágostai Hitvallás Védőiratát (Apológia, 1531), érvelésében nemcsak azokat a bibliai helyeket idézte, amelyek egyértelműen a reformáció igazát támasztják alá, hanem mindazokra a bibliai helyekre is tekintettel volt, amelyekkel az ellenpárt érvelt. Luther meg is jegyezte, egyesek azon izzadnak, hogy Pált és Jakabot összeegyeztessék, amint „Fülöp teszi az Apológiában”, de ez lehetetlen.²⁹ Itt hivatkozhatunk Melanchthonnak arra az érvelési módjára, amellyel a korábbi századok tanítóinak véleményét vonultatta fel a reformáció igazolására. Igazolva, hogy a reformáció alapjában véve nem új, eddig ismeretlen tanítással hozakodik elő.

A schmalkaldeni szövetségnek, hogy szilárdan álljon, közös hitvallásra is szüksége volt. S mivel Hesseni Fülöp 1534-ben erővel visszahelyezte fejedelemségébe Ulrich württembergi herceget, akit 1519-ben elűztek onnan és közben a reformáció oldalára állt, és mivel a reformáció bevezetésében Bucer és Melanchthon tanácsait kérte, ezért a két teológusnak megegyezésre kellett jutnia az úrvacsora kérdésében. Ennek megalkotására Melanchthon Bucerral fogott össze és megfogalmazta a Wittenbergi konkordiát (1534 december), amelyet Luther is elismert³⁰ és Kálvin is később aláírt. Az itt használt kifejezés – *cum pane et vino vere et substantialiter*³¹ – első szavai az 1573-ban megfogalmazott Leuenbergi konkordiában, az európai evangélikus és református egyházak megegyezésének úrvacsorával kapcsolatos részébe is bekerültek. A Wittenbergi konkordiának az úrvacsorával kapcsolatos részeit később bedolgozta az Ágostai hitvallásba is, amely 1540-ben jelent meg és ezért a megváltoztatott, *variata* jelzöt kapta. Ez utóbbi miatt a szigorú lutheránusok részéről sok támadás érte.

Az oltári szentség római katolikus felfogását a transsubstantiatio-val túl statikusnak tartotta. Krisztus úrvacsorai jelenlétének a protestáns oldalon megfogalmazott újabb és újabb próbálkozásai, amelyek olykor csak stilisztikai feladatként kezelték a kérdést, sem elégítették ki. Mindkettővel szemben Isten cselekvésének dinamikáját hangsúlyozta és erre a legalkalmasabbnak az aktuális jelenlét kifejezést találta.

A schmalkaldeni szövetség komoly erőt képviselt, a korabeli európai politika egyik tényezője volt. Franciaország és Anglia királya tárgyalt vele. A politikai kérdések mellett a hit kérdései is szóba kerültek. Így Melanchthon terjedelmes véleményt írt a francia királynak egy konzervatív reformáció lehetőségéről, és ezt az angol küldöttek is megkapták. A Melanchthon által megfogalmazott wittenbergi cikkek az anglikán egyház megszervezésére is hatottak. Nyilvánvaló,

29 WA TR 5, 3292A.

30 Scheible, TRE XXII, 381.- Scheible, Heinz: Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1995. 32-33.

31 BSLK, 65.

hogy nem a németországi fejlemények és események megismétlését tartotta mindenestől követésre méltónak.

1537-ben Schmalkaldenben Melanchthon megakadályozta, hogy Luther tételei a szövetség napirendjére kerüljenek, mert a szövetség illetve a reformáció egységét féltette. Részben azzal a megfontolással, hogy az úrvacsorával kapcsolatosan Luther személyes véleményét tartalmazza és nem a már elfogadott Wittenbergi konkordiát, ezért a felnémetek városok és rendek esetleg nem tudnák elfogadni. Később aláírta ugyan az iratot, de azzal a megjegyzéssel, hogy ha a pápa nem áll az evangélium útjában, akkor felsőbbtségét *jure humano* meg lehetne hagyni. Saját iratában azonban, az Értekezésben, ő is antikrisztusnak mondja (38-59).

A schmalkaldeni háború végzetes eseményei minden addig elért eredményt és reformot veszélybe sodortak. A protestánsok vereséget szenvedtek (1546), Wittenberget a császári csapatok elfoglalták, a wittenbergi egyetem működése is lehetetlenné vált, a professzorok és a diákok elmenekültek, s a reformáció minden vívmányát megsemmisítő augsburgi interim bevezetésének (1548) megakadályozására vagy határozatainak leghalványabb tompítására sem volt semmi erejük – a reformáció ügye az egész német birodalomban elveszettnek tűnt. Melanchthon reménysugarat látott abban, hogy Móríc szász herceg (1541-1553), aki átállása jutalmául lett az új szász választófejedelem (1547-től), tárgyalásokat kezdeményezett a naumburgi és a meissenai püspökkel az augsburgi interimtől eltérő, a protestánsok számára kedvezőbb megoldás elérése érdekében. Ezeknek eredménye lett az ún. lipcsei interim (1549), amely lehetővé tette volna – végül is formálisan nem fogadták el a megállapodást –, a reformatori tartalmú igehirdetést, hiszen a az egyezkedés során a csaknem az Ágostai hitvallás szavaival megfogalmazott megigazulástant a katolikusok is elfogadták,³² így a külsőségeket, szokásokat (mint például fehér karingek, ünnepek, körmenetek, bérmálás, utolsó kenet, böjtölés stb.) közömbösekké, – adiafora – tartva, azoknak újbóli bevezetésébe beletörődött. Tisztában volt azzal, hogy a szokások megváltoztatása nagy kárt okozhat, de a tiszta tan megőrzését és hirdetését még fontosabbnak tartotta, mint hogy ilyenek miatt római papokra bízzák a gyülekezeteket és elűzzék az evangélikusokat. Vállalta tehát a régi szokásokat, amennyiben nem ellenkeznek az evangéliummal és közben lehetséges az evangélium hirdetése. Lépése óriási vihart kavart és nagy ellenkezést váltott ki. Elsősorban Matthias Flacius (1520-1575), a Melanchthon által is sokra becsült tanítvány volt, aki vitatta és támadta tanítója lépését: „Semmi sem adiaforon a hitvallás és a botránkozás helyzetében”.³³ A hosszúra nyúló vitában Melanchthon végül visszakozott, elismerte, hogy ebben a dologban hibázott, és Isten bocsánatát kérte, hogy nem tartotta magát elég távol ezektől az alattomos tanácskozásoktól, de

32 Schäfer, Rolf: Melanchthon zwischen den Konfessionen. Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim 1/1997, 7.

33 Idézi Scheible, TRE XXII, 383. Az idézet fordítása: RA.

ragaszkodott ahhoz, hogy a(z Ágostai) hitvallás tanítását sohasem változtatta meg. Flacius ezt nem tekintette bocsánatkérésnek.³⁴ Lehet azonban, hogy a Szentírás értelmében vett megigazulás hirdetésében jobban bízott, mint kritikusai.³⁵ Az adiaforon-vitát később más viták szorították háttérbe s csak az Egyezségi Irat (1580) X. cikke zárta le. Egyébként ez az egyetlen olyan cikke ennek a hitvallásnak, amely nem Melanchthonnak ad igazat.³⁶

Az előzők során már érintettük Melanchthonnak augsburgi 1530-as fáradozásait, amelyekkel Róma és Wittenberg között igyekezett közvetíteni. Ennek lehetőségeit egész életében kereste. A tridenti zsinat (1545-1563) megkezdése után 1550-ben a Niceai hitvallást magyarázta, amelyben kifejtette, hogy fel kell mérni a zsinat tévedéseit. Amikor azonban szóba került a protestánsok részvétele is, 1551-ben előkészületül megfogalmazta a *Confessio Saxonica*-t. Nem hagyott fel azzal a reménnyel, hogy a szakadás még nem teljes.

Melanchthon hatása

Túlzás nélkül lehet állítani, hogy hatását felmérni lehetetlen. Nyelvtankönyvei századokon át számos kiadást megérve használatban voltak Németországban és Európa sok országában. Nevének kitörésével még római katolikus iskolákban is használták őket.

A Loci – módszerét tekintve – például szolgált az ólutheránus és az óreformátus ortodoxiának, de még a katolikus Eck és mások számára is.

Az általa írt hitvallások – Ágostai hitvallás és Apológia – révén mindmáig hat. A kutatás korábban inkább Luthertól való különbözőségére hívta fel a figyelmet, ma jobban látják egyezésüket. Felbecsülhetetlen ökumenikus jelentősége.

Heinz Scheible egyik Melanchthon tanulmányát azzal a gondolattal zárja,³⁷ hogy a *Praeceptor Germaniae* jellemzését két kifejezéssel szokták elmarasztalóan értékelni: kompromisszumkészség és intellektualizmus. Scheible megállapítja, hogy Melanchthon az egyik legintelligensebb ember, akit valaha is ismertünk. Kora tudásának birtokába hallatlanul gyorsan és sokat dolgozott. Ismerte az indulatokat, érzéseket és szenvedélyeket is. Bizonyára tartott tőlük és tudatában volt az értelem korlátainak. Levelei azonban arról tanúskodnak, hogy nem volt érzelem nélküli. A kompromisszumkészségről Scheible megjegyzi, hogy azok számára negatív ez a szó, akik mereven ragaszkodnak egy ideológiához és ezzel megtakaríthatják maguknak azt a fáradságot, hogy

34 Vö. Scheible, TRE XXII, 383.

35 Schäfer, Rolf: Melanchthon zwischen den Konfessionen. Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim 1/1997, 7.

36 Vö. Scheible, Heinz: Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1995. 46. – Ezzel szemben a filippizmus teljes visszaszorulását állapítja meg az Egyezségi Iratban Wirsching, Johannes: Bekenntnisschriften. TRE 5, 500-501.

37 Scheible, Heinz: Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1995. 50-51.

a saját álláspontjuk és a másoké felől elgondolkodjanak. Kompromisszumot találni viszont roppant szellemi erőfeszítést jelent, amelyre csak intellektussal rendelkező emberek képesek. A kompromisszum milyensége természetesen egy másik kérdés, amelyet minden esetben vizsgálat tárgyává kell tenni. Aki olyan világos értelemmel és olyan alapos ismeretekkel bír, mint Melanchthon, az nem szorul rá arra, hogy önmaga védelmében felkészületlenül legyen makacs, hiszen világos fejjel a végsőkig elmehet a kompromisszum útjának latolgatásában.

1560. április elején betegen tért haza Wittenbergbe egy hivatalos útjáról és 19-én elhunyt. Egy cédulára jegyezte fel az érveket, miért nem kell a haláltól félni: „Megmenekülsz bűneidről. Megszabadulsz a teológusok gondjától és a dühüktől. A világosságra jutsz, Istent látni, Isten Fiát szemlélni. Megismered azokat a csodálatos titkokat, amelyeket ebben az életben nem tudtál megérteni: miért teremtettünk olyanoknak, amilyenek vagyunk, és mi a két természet egyesülése Krisztusban.”³⁸

38 Scheible, Heinz: Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1995. 49. Ford. RA